

Михайло Гладких
Сергій Рижов

ЕКОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПРЕІСТОРІЇ

В роботі розглядається проблема взаємодії природи та суспільства в ранній преісторії з точки зору адаптивної моделі.

В українській історичній науці недостатньо уваги приділялось вивченню проблем культурної адаптації до навколишнього середовища. Запропонована робота – одна з перших спроб вивчення адаптації в ході найдавніших історичних процесів, які відбувалися на території України і сусідніх територіях Європейського континенту.

Ключові слова: культурна адаптація, первісне суспільство, доквілля, мисливці-збирачі, інтергляціал, гляціал.

Історична реконструкція стародавніх суспільств в преісторії є одним з найменш розроблених розділів. Загальні закономірності історії первісного суспільства вивчають головним чином етнографи за сучасними або зафіксованими письмовими джерелами народів, які в силу деяких історичних причин зберегли первісно-общинні відносини. В той же час залишається практично невідомою стародавня історія та історія первісного суспільства в тих регіонах, де ці періоди в письмових джерелах не зафіксовані. Зокрема, це стосується території України.

Основним джерелом пізнання минулого в таких випадках стають речові залишки матеріальної та духовної культури, які вивчаються археологами. Але при цьому слід враховувати деякі суттєві особливості сучасного стану науки. Перш за все, це відокремлення теорії археологічної науки, яка ставить завдання історичної інтерпретації археологічних джерел, від повсякденної практики археологічних досліджень, які значною мірою мають речознавчий характер. В археології ще не завершена розробка конкретної методики переходу від джерелознавчого рівня вивчення речових решток до інтерпретаційного, на якому повинні здійснюватись соціально-економічні реконструкції. Цей чинник роз'єднує археологічні та інші історичні дослідження, незважаючи на те, що розвиток археологічної науки як історичної галузі наближає

дослідників до історизації археологічного знання. В узагальнюючих історичних дослідженнях розділи з стародавньої історії звичайно пишуть археологи-професіонали, і кожний новий досвід такої роботи свідчить про поступовий перехід від археологічного бачення минулого до історичного (Гладких 1991). Таким чином, нагромадження нових археологічних джерел, розвиток теорії археології та історії первісного суспільства в преісторії висувають в ряд актуальних завдань науки вивчення конкретної історії стародавніх угруповань в окремих регіонах її ойкумени. Без таких розробок неможливо розуміння історичного процесу в цілому.

Історія людства невід'ємно пов'язана з навколишнім середовищем. Особливу роль навколишнє середовище відіграло на ранніх етапах преісторії. Саме в ці часи, коли почалося формування соціальної організації первісного суспільства, доквілля мало значний вплив на соціальний, економічний і духовний розвиток людських угруповань.

Виходячи з основних положень сучасної еволюційної теорії біологічного розвитку тваринного світу і людини, як біологічної істоти, головне місце в процесі природного добору відіграє адаптація. На сьогодні, можливо простежити два основні види пристосування – біологічне і культурне (White 1959; Алексеев 1973; Dennell 1983; Clark 1989).

Ще донедавна проблема людської адаптації до навколишнього середовища розглядалася лише з

Гладких Михайло Іванович, д.і.н., професор кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64, Київ, 01601, Україна; arch@univ.kiev.ua

Рижов Сергій Миколайович, к.і.н., доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64, Київ, 01601, Україна; ORCID: [0000-0002-3229-1020](https://orcid.org/0000-0002-3229-1020), seryzh@knu.ua

точки зору біологічної або соматичної адаптації. У післявоєнні роки в гуманітарних науках багато країн світу з'явилося визначення культури як надсоматичної (екстрасоматична) або культурної адаптації до навколишнього середовища (White 1959). Таким чином, загальне поняття культури людського суспільства по відношенню до оточуючого середовища визначається як адаптивна відповідь на зміни в природному оточенні.

В колі досліджень щодо етапів становлення первісного суспільства однією з головних постає проблема виділення біологічного типу *Homo sapiens* з еволюційної гілки гомінід та його розповсюдження на Африканському та Євроазійському континенті (Carbonell et al, 2010; Groucutt et al. 2015).

Висвітлення проблеми походження *Homo sapiens* невідривно пов'язане з дослідженням дуже відомої, так званої, «неандертальської проблеми». Більшість досліджень була сфокусована на хронологічному відрізку часу 70-35 тис. років тому. На основі різноманітних даних (археологічних, палеоантропологічних, палеонтологічних, палеоботанічних та ін.), саме в цьому часовому проміжку відбувався культурний і біологічний перехід від палеоантропів до неоантропів. Геологічно цей відрізок часу відповідав холодним кліматичним фазам початку періоду останнього зледеніння на території Європи.

Менше уваги приділялося попередньому, відмінному за кліматичними умовами від останнього зледеніння, періоду останнього потепління плейстоцену – 128-75 тис. років тому (Морська ізотопна стадія 5). В цей період кліматичні умови були наближені до сучасних і характеризується існуванням неандертальських форм гомінід в Європі.

Автори представленої роботи пропонують модель розвитку екології поведінки мисливців-збирачів на прикладі сусідніх географічних регіонів, що були під тиском різних природно-кліматичних умов: Центральна Європа в період останнього інтергляціалу та територія сучасної України за часи останнього гляціалу.

КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ ГОМІНІН НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ЗА ЧАСІВ ОСТАНЬОГО ІНТЕРГЛЯЦІАЛУ

Як відомо, інтергляціал визначається, як вегетативний період з кліматичною еволюцією, подібною до сучасного періоду голоцену. В цей час відбувається чітке поширення теплолюбних дерев, яких не існувало в періоди інтерстадіалів. Багато дослідників вважають, що дуже важко відрізнити періоди інтергляціалу від інтерстадіалу через те, що клімат і рослинність можуть змінюватись від однієї області до іншої протягом того ж періоду (Butzer, 1977; Shackleton, 2003).

Тривалість рис-вюрмського (емського) міжльодовиків'я порівняно з іншими інтергляціалами

плейстоцену є дуже короткою – 128-75 тис. років тому. В цей період на території Європи відбулися три кліматичні зміни – потепління, які відділяються двома періодами похолодання. Перша тепла кліматична фаза відбулась приблизно 128-118 тис. років тому. За хронологічною шкалою розпаду кисневого ізотопу цей період відповідає стадії 5e. Наступні дві кліматичні зміни (потепління) були не такі інтенсивні, як перша. У вегетаційному розвитку на більшості європейського континенту переважає змішаний, або бореальний, ліс (Zagwijn, 1989, Shackleton, 2003).

З археологічної точки зору цей період збігається з появою середньопалеолітичних індустрій, які мають значне поширення і багато спільних рис на всій території Європи. Саме в період емського інтергляціалу на території Європи розповсюджується біологічний вид *Homo neandertalensis*. Можливо, саме за часів останнього великого потепління плейстоцену вперше з'являється *Homo sapiens* на Європейському континенті (Boaz et al., 1982; Gamble, 1986; Gaudzinski-Windheuser, Roebroeks, 2011; Graves, 1991; Groves, 2013).

У географічному плані Центральна Європа є однією з найбільш виразно визначених географічних зон в Європі. Цей регіон умовно можна поділити на дві частини: південну та північну. В південній частині Центральна Європа складається з Паннонського басейну, який включає сучасні території Угорщини, східної Австрії, західної Румунії, північної Югославії, південні частини Чехії (Моравія) та Словаки. Узгір'я цієї частини Європи складають своєрідне коло, яке сформоване з двох часткових напівмісяців. Один з них репрезентований південно-східною частиною Австрійських Альп, які проходять через колишню територію Югославії до Балкан. Інший утворився завдяки існуванню гірського поясу Трансільванських Альп, Карпат, Татр, Судетів, Ерцу та гірських районів Богемії. За деякими винятками (наприклад, Альпи), ці узгір'я не є надмірно високими і розтинаються численними річковими долинами. Щодо північного заходу Богемські узгір'я забезпечують мінімальне відокремлення між півднем та північчю Центральної Європи – територія Німеччини, Польщі та північні частини Чехії, Словаччини (Butzer, 1971).

В Центральній Європі найбільша частина знайдених поселень гомінід останнього міжльодовиків'я пов'язана з територіями Східної Німеччини, Чехії, Словаччини. Більшість цих пам'яток розташована у травертинових і озерних геологічних відкладах (Klima 1962; Barta, Banasz 1981; Mania et al. 1990; Svoboda et al. 1994). Інша частина поселень знайдена на території Західної Німеччини (Рейнська область), Угорщини і пов'язана переважно з лесовими геологічними нашаруваннями (Vertes 1964; Gabory 1979;

Siman 1996). Археологічні стоянки Рейнської області, пов'язані з вулканічними відкладами та дією активних вулканів за часи плейстоцену (Bosinski 1992; Bosinski et al. 1995; Gaudzinski-Windheuser & Roebroeks 2011).

Дослідження місцезнаходжень гомінін показали, що в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу на території Центральної Європи існували вузькі проходи: Моравські ворота, Напажедльські ворота, Вишковські та Хустські ворота, – які з'єднували основні рівнини Центральної Європи. Через такі ділянки проходили міграційні шляхи тварин та мисливців; через них також транспортувалася сировина. Саме в таких місцях частіше зустрічаються стоянки згаданого періоду.

Вивчення особливостей вибору розташування стоянок гомінін останнього інтергляціалу вказує на наявність двох груп: поселення в районах колишньої вулканічної діяльності (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх); поселення поблизу виходів мінеральних джерел (Ерінгсдорф, Таубах, Гановце, Горка-Ондрей, Тата, Шведув Стул, Пшедмості II (Valoch 1968, 1984; Bosinski 1992; Bosinski et al. 1995; Gaudzinski-Windheuser & Roebroeks 2011; Gabory 1979; Klima 1962; Vertes 1964; Siman 1996; Svoboda et al. 1994).

Викопні фауністичні рештки з поселень ранніх палеоантропів Центральної Європи вказують на їх певний географічний розподіл:

— на лесових пам'ятках Центральної Європи найчастіше трапляються дикий кінь та лань. Протягом останнього міжльодовиків'я і на початку останнього зледеніння переважна більшість цієї фауни зустрічається на поселеннях Рейнського регіону (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх, Валертайм). На основі археологічних даних можна також говорити, що у згаданий період в західній частині Центральної Європи на степових і частково лісостепових просторах переважаючими різновидами тварин, доступними для полювання, були дикий кінь та лань. Лесові поселення Східної Німеччини свідчать про поширення на цій території в період останнього інтергляціалу давнього слона, зубра, степового і лісового носорога, бізона, гігантського оленя, а також лані;

— для травертинових місцезнаходжень гомінін Центральної Європи періоду останнього інтергляціалу притаманні характерні риси, які проявляються у відмінності (від інших місцезнаходжень) природного середовища та поведінці їх мешканців. Найчастіше в нашаруваннях цих місцезнаходжень трапляються рештки крупних ссавців, які жили в лісостеповій зоні: носорога, зубра, слона; рідше – благородного оленя, лося, коня, кабана. Взагалі травертиновим і печерним місцезнаходженням ранніх палеоантропів Центральної Європи притаманний більш широкий діапазон і різноманітність

фауни та флори, ніж на аналогічних лесових поселеннях цього періоду;

— печерні місцезнаходження гомінін Центральної Європи останнього інтергляціалу містять найбільш широкий діапазон фауністичних і ботаничних решток. Серед фауністичних решток частіше зустрічається холодолюбна фауна — мамонт, шерстистий носоріг, печерний ведмідь, печерна гієна. Незважаючи на те, що мамонт і шерстистий носоріг представлені в невеликій кількості, вони присутні у більшості печерних притулків. В печері Кульна (шар 11) переважають рештки коня, лося, благородного оленя. Викопні рештки різновидів з тварин відкритого трав'яного ландшафту переважають в печері Тата, але там зустрічаються також печерний лев, печерна гієна. Таким чином, мешканці печер мали змогу полювати не тільки на копитних, а й на холодолюбних тварин. При цьому кам'яний інвентар більшості печер, як і на травертинових місцезнаходженнях, відповідав мікролітичним індустріям.

Найбільш поширеною сировиною в цей період виступає кварц, кварцит. Проте на поселеннях Східної Німеччини переважає сировина з моренної кременної гальки.

Характерні риси адаптивної поведінки палеоантропів останнього інтергляціалу простежуються у транспортуванні сировини і знарядь праці на великі відстані (Рейнський регіон) (Floss 1994).

Аналіз фауністичних комплексів місцезнаходжень на території Центральної Європи свідчить про наявність спеціалізації в полюванні. Так, на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу існувало спеціалізоване полювання на коня і бика (Валертайм II (шар В), Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх), а також селективне полювання на бізона, носорога і коня (Валертайм I). На поселенні Ноймарк-Норд проводилося спеціалізоване полювання на лань (Bosinski et al. 1995; Daniel et al. 2003; Gaudzinski-Windheuser, Roebroeks 2011).

Яскраве свідчення про полювання на слона дають залишки на місці полювання Лерінген. Тут разом з рештками вбитого слона зберігся дерев'яний (тисовий) спис. Наявність цього списа свідчить про досить активну життєдіяльну позицію ранніх палеоантропів у процесі пристосування до навколишнього середовища (Mania et al. 1990).

Наявність певних соціальних компонентів в угрупованнях гомінін останнього інтергляціалу і їх розумної поведінки в процесі полювання підтверджують факти відокремлення і селективного транспортування здобичі на місце проживання на поселеннях Тончесберг (шар 2В) та Ноймарк-Норд (Mania et al. 1990; Bosinski et al. 1995; Daniel et al. 2003).

Характерні риси культурної адаптації простежуються у різноманітності розподілу кам'яних індустрій. На території Центральної Європи простежуються певні характерні культурні варіанти:

— найбільш поширений варіант – мікролітичні індустрії, більшість яких відноситься до таубахських. Вони існували на території Східної Німеччини (Таубах, Рабутц), Моравії (Кульна – 11 шар, Пшедмости II), Словаччини (Гановце, Ондрей-Горка), Угорщини (Тата). Для цих індустрій притаманні характерні риси геолого-геоморфологічного розташування. Більшість із них пов'язані з травертиновими відкладами і виходам мінеральних джерел;

— на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу виділяється група пам'яток (Тончесберг – шар 2В; Рейндален-В1; Валертайм – шар В), яким притаманні знаряддя праці на пластинах з притупленим краєм. На поселенні Плайдтер-Гумеріх проявляються елементи пізнього мікоку.

На думку авторів, матеріали стоянок гомінін останнього інтергляціалу Центральної Європи поки що не дають можливості простежити зв'язок кам'яних індустрій з фауністичними рештками. Наймовірніше, розмаїття кам'яних зібрань не залежало від спеціалізації в полюванні на певні види тварин.

Скоріш за все, що на території Центральної Європи в період останнього інтергляціалу на розмаїття кам'яних виробів впливали такі основні фактори: соціальний, географічний, сировинний.

Вивчення центральноєвропейських археологічних матеріалів останнього інтергляціалу свідчить про зв'язок між розташуванням виходів мінеральних джерел і мікролітичними кам'яними індустріями.

Окремі риси духовної культури гомінін останнього інтергляціалу Центральної Європи виявлені на місцезнаходженнях Таубах, Кульна (11 шар), Тата, Ноймарк-Норд, Пшедмости II. Численні залишки рогів благородного оленя на поселеннях Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх, з одного боку, можуть вказувати на збільшення цих видів тварин в більш північних районах Центральної Європи, а з іншого боку, це могло бути пов'язано з певними культурно-символічними ознаками мешканців північно-західних районів Центральної Європи.

Печерні перебування ранніх палеоантропів вказують на використання в період останнього інтергляціалу природних притулків та простих житлових конструкцій. Деякі елементи житлових споруд ідентифіковані на поселенні Рейндален в Рейнському регіоні (Bosinski et al. 1995). Місцезнаходження Пшедмости II мало природний захист у вигляді вапнякової скелі Градіско (Svoboda et al. 1996).

На більшості поселень ранніх палеоантропів фіксуються вогнища. Це свідчить про широке ви-

користання вогню в період останнього інтергляціалу як в печерних притулках, так і на поселеннях просто неба.

Таким чином, вже за часів останнього інтергляціалу плейстоценового періоду у гомінін Центральної Європи простежуються характерні риси культурної адаптації *Homo sapiens*. Перш за все, вони виявляються у виборі місця проживання, у спеціалізації полювання на тварин, у використанні сировинних ресурсів та в окремих проявах матеріальної і духовної культури.

КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ МИСЛИВЦІВ-ЗБИРАЧІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ОСТАНЬОГО ГЛЯЦІАЛУ

Протягом плейстоцену, як і всієї історії Землі, абсолютно переважали теплі епохи, а холодні були значно коротшими і їх можна розглядати як епізоди в історії теплого клімату. Відповідно й становлення людського суспільства в цілому здійснювалось у сприятливих кліматичних умовах. У той же час відзначається, що з наближенням до сучасності зростала тривалість холодних епох. Крім того, повторюваність холодних епох частішала, а похолодання поглиблювалось. Таким чином, розвиток людського суспільства в пізньопалеолітичну епоху проходив вже під впливом переважно холодного клімату, хоча сам перехід до пізнього палеоліту здійснився в період кліматичного оптимуму (ленінградське потепління 39-37 тис. років тому). Для розгляду цього періоду залучаються пам'ятки території України (Рис. 1). Під час максимуму валдайського зледеніння середньорічна температура в Європі була -2° , січня -14° , липнева $+12^{\circ}$. З наближенням до краю льодовика липнева температура знижувалась до $+8-10^{\circ}$. В той час повз межу льодовикового щита, яка проходила біля витоків Дніпра, розташовувалась неширока зона (100-200 км) прильодовикової рослинності (поєднання тундрових та степових угруповань з березовим і сосновим рідколіссям). Південніше, приблизно до гирла Десни, розташовувалась зона перигляціального лісостепу (лугові степи з сосновими, листяними та березовими лісами). Далі, до межі регресивного Чорноморського басейну, йшла велика зона перигляціального степу. У цьому масиві по ділянках підвищеного та розчленованого рельєфу розташовувались острівки південного перигляціального лісостепу (лугові степи з березовими, сосновими та широколистяними лісами). Вони займали Донецький кряж, центральну частину Приазовської височини, Надпорізький вигин Дніпра та більш широким масивом – південну частину Пруто-Дністровського межиріччя.

В Прикарпатті розташовувались мішані й хвойні ліси, а в Карпатах – низькорослі чагарникові та аль-

пійські луки. І тільки Кримські гори були вкриті широколистяними і хвойно-широколистяними лісами.

Ближче до кінця льодовикової епохи (дріас III), коли льодовиковий щит відступив за межі Руської рівнини, рослинні об'єднання набули рис близьких до сучасних. В північній зоні місця прильодовикової рослинності зайняли лісові формації. У верхів'ях Дніпра до гирла Десни розташовувались соснові ліси. Південніше Прип'яті в межиріччі Дніпра і Случі зростали мішані березово-соснові ліси з дубом і в'язом. Західну Волинь займали березово-соснові ліси, Прикарпаття – монохвойні (з ялини та піхти) і березово-соснові. В Карпатах збереглися субальпійські луки та гірські тундри, а в Кримських горах – широколистяні та хвойно-широколистяні ліси.

Південніше від гирла Десни розташовувались лукові і різнотравні степи. На півночі Лівобережжя вони доповнювалися березовими колками, набуваючи характеру лісостепу. Лісостеповими ділянками (з сосновими і широколистяними лісами) залишались також підвищені регіони степової зони – Донецько-Приазовська височина, Надпорізький вигин, південна частина Буго-Дніпровського межиріччя.

Розселення тваринного світу валдайської епохи треба розглядати як наслідок зміни ландшафту після микулинської міжльодовикової епохи. Вона нагадувала сучасну епоху і відзначалась добре вираженою зональністю. З розвитком зледеніння, скорочення лісових ділянок і поступовим розширенням степових і лісостепових перегляціальних ландшафтів більшість тварин втратила властиве їм природне оточення, внаслідок чого стався розпад біоценозів міжльодовиков'я і сформувався льодовиковий комплекс фауни. В той же час ця «змішаність» не була абсолютною. В масових матеріалах фауністичних решток також простежується зональне поширення окремих видів тварин. В епоху максимуму валдайського зледеніння через територію України проходило три фауністичні зони, розташовані з відхиленням від широтного напрямку. З наближенням до сходу вони все більше змінювалися до півночі. Для першої зони (від краю льодовикового щита до гирла Десни) характерне переважання тундрових і степових видів фауни, для другої (від гирла Десни до Надпоріжжя) – тундрових і степових видів з участю лісових; третьої (від Надпоріжжя до Чорноморського басейну) – степових видів з заходом північного оленя під час сезонних міграцій.

Простежуються також і більш обмежені територіальні угруповання фауни пізньопалеолітичного часу. В.І. Бібікова і Н.Г. Білан виділяють чотири фауністичні варіанти і дев'ять локальних угруповань (асоціацій), пов'язуючи їх територіальними групами археологічних пам'яток (Бибикова, Белан 1979).

Оцінюючи загальну картину фізико-географічної обстановки максимуму валдайського зледеніння, необхідно мати на увазі можливість локальних і хронологічних розходжень в природному оточенні окремих общин палеолітичного часу, зумовлених дією різних кліматоутворюючих факторів. Реальна кліматична і ландшафтна обстановка мешканців окремого палеолітичного поселення могла значною мірою відрізнятись від середньої.

Для конкретного аналізу взаємодії природи і суспільства того часу потрібні дані з палеогеографічних реконструкцій території мешкання первісних общин окремих поселень.

Природне оточення в більш широкому плані можна оцінювати як один з компонентів середовища існування стародавньої людини. Другим основним компонентом є соціальне середовище. Його можна аналізувати у двох рівнях: на рівні поселення – общини і на рівні археологічної культури – групи общин.

Виділення локальних варіантів матеріальної культури наближається до верхніх рівнів процедури археологічного дослідження і нерозривно пов'язане з історичною інтерпретацією джерел.

Проблема змісту локальних варіантів є вирішальною в тому розумінні, що кожен дослідник уявляє собі карту поширення локальних варіантів залежно від розуміння їх змісту. Історіографічна традиція визначає зміст локальних варіантів або як історико-етнографічні спільності за В.О. Городцовим (Городцов 1923), або як господарсько-культурні типи за П.П. Єфіменком (Єфіменко 1934). Щоправда жоден з них не використовував поняття «історико-етнографічна спільність» та «господарсько-культурний тип». Це визначення зроблено в більш пізніх працях етнографів (Левин, Чебоксаров 1955), але по суті виділені ними локальні «...варіанти розвитку первісних суспільних утворень» подібні в обох випадках тим, що визначаються названими поняття у сучасній етнографічній літературі.

Історико-етнографічні спільності і господарсько-культурні типи є категоріями історії первісного суспільства в преісторії. Для археології це інтерпретаційні категорії. Ми не можемо вивчати явища, визначені цими поняттями, безпосередньо на конкретному археологічному матеріалі. Основою для реконструкції історико-етнографічних спільностей та господарсько-культурних типів в археології служать локальні варіанти матеріальної культури, що визначаються в археології як археологічні культури та інші однопорядкові поняття.

В дослідницькій практиці господарсько-культурні типи та історико-етнографічні спільності розглядаються, як правило, незалежно одне від одного, і археологічна культура при такому підході зіставляється або з одним або з іншим.

Насправді такого протиставлення немає, якщо в систему, що розглядається, ще один компонент – первісну общину, яка знаходить своє відображення в археологічних матеріалах палеолітичних поселень. Первісна община є компонентом одночасного господарсько-культурного типу та історико-етнографічної спільності.

Велику методичну роль у цьому відношенні зіграли праці М.В. Воєводського і О.О. Формозова за матеріалами мезоліту і неоліту. Автори звернули увагу археологів на те, що обидві категорії спільностей мали співіснувати паралельно і територіально перекривати одна одну, оскільки культурну своєрідність кожної археологічної пам'ятки можна розглядати одночасно з точки зору її належності як до господарсько-культурного типу, так і до історико-етнографічної спільності. Стосовно пізнього палеоліту цю концепцію розвивав М.І. Гладких (Гладких 1991; Березанська та ін. 1997).

Вирішальне значення для визначення господарсько-культурної специфіки населення має оцінка характеру господарства палеолітичної людини. Основні етапи розвитку пізньопалеолітичної культури припадають на пізньовалдайський час. Для Східної Європи в цей період, як було зазначено вище, припускається поширення гіперзональної палеогеографічної обстановки типу своєрідного холодного степу з острівками степової рослинності. На підставі цього деякі дослідники реконструюють єдиний тип господарства пізньопалеолітичних мисливців-збирачів. В той же час для вирішення питання взаємовідношення природи та суспільства потрібний конкретний аналіз взаємовідношення певного колективу з наявними ландшафтами оточення. При такому підході виявляється, що в умовах, здавалося б, єдиної палеогеографічної обстановки, різні первісні колективи жили в різнотипних ландшафтах. Тому методично виправдано виділення в межах господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних мисливців-збирачів, підтипів нижчого таксономічного рангу, своєрідність яких зумовлюється перш за все різним складом мисливської здобичі та питомою вагою збиральництва в господарствах окремих общин.

Не торкаючись дискусійного питання про вплив характеру мисливства на вигляд мисливського інвентарю, необхідно відзначити, що використання продуктів мисливства значною мірою впливає на характер матеріальної культури населення, зокрема на їх житла (наприклад, житла «із кісток мамонта»), одяг та взуття (різні види хутра та оторочок, особливості крою одягу та взуття залежно від матеріалу, що використовувався), різні види прикрас (намисто з зубів, ікл та ін.), інвентар тотемічних обрядів тощо. Таким чином, характер фауністичних решток на поселеннях палеолітичних мисливців

є чітким індикатором господарсько-культурної своєрідності їх мешканців. Ця своєрідність знаходить відображення також в таких вищезазначених елементах культури, які важко вловити в археологічному матеріалі, але їх можна реконструювати на підставі мисливської здобичі.

Виходячи з вищевикладеного, можна вважати, що, коли пам'ятки, які порівнюються, відзначаються однотипністю фауністичних решток, жител, виробничого інвентаря та інших елементів матеріальної культури (наприклад, Добранічівка, Межирічі), то вони належать єдиному господарсько-культурному типу і одній історико-етнографічній спільності. Якщо пам'ятки, що порівнюються, розрізняються за всіма цими показниками (наприклад, Добранічівка і Журавка), то вони належать до різних господарсько-культурних типів та історико-етнографічних спільностей.

Пам'ятки, що відзначаються подібністю фауністичних решток та різною матеріальною культурою (наприклад, Костьонки IV, верхній і нижній шари), можна відносити до одного господарсько-культурного типу, але різних історико-етнографічних спільностей.

Нарешті пам'ятки з подібним типом матеріальної культури, але різною господарською спеціалізацією (основними типами здобичі є різні види тварин), можна відносити до єдиної історико-етнографічної спільності, але різних господарсько-культурних типів (наприклад, Стрілецька II і Сунгирь).

В більшості випадків палеолітичні поселення не створюють груп пам'яток, що належать до однієї історико-етнографічної спільності або одного господарсько-культурного типу. Частіше місцезнаходження різних типів розташовані строкато. Пояснення цьому слід шукати у відсутності надійних даних про вік більшості пізньопалеолітичних поселень і все ще недостатньої кількості одночасових пам'яток.

Для аналізу господарсько-культурних типів пізньопалеолітичного часу автори обрали першу половину пізньовалдайського періоду (24-16 тис. років тому), що відповідає середньому етапу розвитку пізньопалеолітичної епохи, її розквіту.

Залежно від відстані до останнього четвертинного льодовика виділяються дві зони: північна (прильодовикова) і південна, які розділяються за фізико-географічними умовами і характером мисливської здобичі палеолітичного населення. На Півночі – це мамонт, північний олень та інші лісотундрові види тварин; на півдні – бик, кінь, сайгак та інші степові види тварин.

В межах північної зони виділяються великі етнокультурні області (прикарпатсько-волинська та середньодніпровська), що характеризуються загальною подібністю прийомів виготовлення кам'яних і кісткових знарядь, характером домо-

будівництва (в середньодніпровській області, зокрема виділяються так звані житла з кісток мамонтів) та організацією побуту поселень. В той же час в заключну пору пізнього палеоліту і в цих областях проявляється господарська специфіка населення. На сході це виразна спеціалізація мисливства на мамонтів, на заході переважно – на північного оленя, а в господарській діяльності помітні ознаки ускладненого збиральництва. Останній факт свідчить, з одного боку, про сприятливі умови розвитку цієї галузі господарства, з іншого – про кризу мисливського господарства в цілому і зародження наступної мезолітичної епохи.

Території етнокультурних областей можуть виходити за межі своїх зон, що простежується на матеріалах басейну Сіверського Дінця, де пам'ятки, що мають степову фауну (Минівський Яр, Ями, Говоруха) за виглядом матеріальної культури тяжіють як до середньодніпровської області (Минівський Яр), так і до Донської (Ями, Говоруха), що розташована на території Росії.

Нарешті в середині етнокультурних областей розташовуються відносно невеликі археологічні культури, що виділяються перш за все на підставі окремих особливостей техніко-типологічних традицій виготовлення кам'яних знарядь, тих традицій, ще не пов'язані з особливостями господарської діяльності і зумовлені спільністю історико-культурного розвитку їх носіїв. Саме за цими показниками від Межирицько-Добранічівської групи пам'яток відрізняється відоме Мізинське поселення середньодніпровської етнокультурної області. Археологічні культури краще виділяються в північній зоні. Вони належать до різних хронологічних етапів розвитку пізнього палеоліту: раннього (пушкарівська культура) і пізнього (межирицька культура).

Молодовська культура розвивається протягом пізнього палеоліту. Анетівська продовжує свій розвиток в мезолітичний час. Основна територія поширення Бринзенської культури в Молдові.

Культурну належність деяких поселень визначити важко за браком відомостей про щільність заселення території, через незавершеність дослідження багатьох пам'яток, через труднощі з визначенням абсолютного віку.

Частина з них не має аналогів (особливо це стосується пам'яток південної зони), або створюють пари подібних пам'яток, що не є достатнім для виділення окремої культури, хоча потенційно і очевидно, вони такими і є. Наприклад, Радомишль і Куличівка в північній зоні, або Велика Аккаржа і Амвросіївка в південній. Деякі пам'ятки, що мають певні риси подібності до пам'яток виділених культур, знаходяться за межами основного району поширення культури (наприклад, Замостя із басейну Прута має певні риси подібності до

Пушкарівської культури Полісся Дніпровського лівобережжя).

Відмічаються випадки розташування окремих поселень за межами не тільки своєї області, а і своєї зони. Наприклад, Журавка, що розташована в глибині середньодніпровської області за виглядом матеріальної культури належить до південної зони. Такі факти свідчать про відносну рухливість пізньопалеолітичного населення, або є відображенням ще не вивчених етапів і напрямів міграцій населення стародавнього кам'яного віку.

Етнографічні матеріали свідчать про те, що господарсько-культурні та історико-етнографічні спільності взаємопов'язані. По-перше, кожний конкретний соціальний організм є складовою частиною одночасно і господарсько-культурного типу і історико-етнографічної спільності. Наприклад, ненці за господарсько-культурним типом поділяються на тундрових і лісових.

Показово, що родові колективи тундрових і лісових ненців входили у спільні фратрії, що підтверджує їх приналежність до однієї історико-етнографічної спільності.

По-друге, історико-етнографічні спільності й господарсько-культурні типи взаємопов'язані. В одних випадках стабільний господарський тип може сприяти формуванню історико-етнографічної спільності, в інших – одна історико-етнографічна спільність може служити основою для розвитку на її території різних господарсько-культурних типів. Так, корякська культура морських звіробоїв під впливом тунгуських племен розпалась – з неї вийшли оленярі. У коряків визначено також третій господарсько-культурний тип – осіле рибальство («піші» коряки охотського узбережжя). Це може служити прикладом того, як один етнос, що існував попередньо у формі одного господарсько-культурного типу, може розпастися на два і більше господарсько-культурних типи з наступним формуванням, ймовірно, нових етносів. Діалектична взаємодія історико-етнографічної спільності і господарсько-культурного типу реалізується в процесі життєдіяльності конкретного соціального організму, репрезентованого в палеолітичний час первісною общиною.

Аналізуючи проблеми взаємовідношення природи і суспільства в кам'яному віці, дослідники звичайно виходять з того, що господарська діяльність суспільства здійснюється в умовах динамічної рівноваги з природою із збереженням її відтворюючих властивостей. Однак слід мати на увазі, що це дійсно для ситуацій, які передбачають збереження господарських систем, їх стабільність. Реальний історичний процес навпаки свідчить про безперервний розвиток господарських систем, який передбачає дисбаланс системи і її кризовий стан, принаймні протягом певних

історичних періодів, коли цей розвиток здійснюється. На противагу тому, коли рівновага в системі суспільство – природа (споживання – відтворення) зберігається, здійснюється консервація типу господарської діяльності та (якщо розглядати проблеми ширше) способу виробництва. Дійсна картина історії первісного суспільства свідчить про те, що така рівновага є швидше винятком і територіально мало поширена, не довготривала. Фактично вона зафіксована тільки для відносно недавнього й історично короткого періоду минулого людства на периферії розвитку цивілізації у народів з застиглою традиційною культурою. В той же час для епіцентрів ойкумени, де відмічається більш динамічний історичний розвиток, інтенсивне знищення мисливської здобичі одразу ж створює таке становище, при якому темпи відтворення харчових ресурсів людства в природному середовищі відстають від темпів росту потреб суспільства в цих продуктах, що зрештою стимулює зростання продуктивності праці та зміну привласнюючих форм господарства відтворюючими. Лише в екстремальних районах мешкання, де його історичний розвиток загальмовано, привласнюючі форми господарства, що законсервувалися в рівноважному стані, можуть тривалий час задовольняти невибагливі потреби колективів мисливців-збирачів, що живуть в умовах первісно-общинного ладу.

Про інтенсивний характер господарства палеолітичної людини свідчать факти масових облогових полювань, під час яких тварини знищувались цілими стадами. Це стосується як північної, так і південної зон. Так, статево-віковий склад мамонтів на поселеннях Радомишль, Мізин, Добраничівка близький статево-віковому складу природнього стада індійських слонів, а в Амвросіївці в невеличкій стародавній яроч площиною близько 190 м² було загнано і знищено близько тисячі зубрів. Антропогенний фактор був одним з вирішальних у порушенні екологічної рівноваги та знищенні окремих видів тварин (мамонта).

Первісна людина в процесі розвитку привласнюючих форм господарства впливала на природне середовище декількома напрямками по-перше, зміною видового складу і чисельності промислових тварин, по-друге, експлуатацією рослинних ресурсів в процесі збиральництва, по-третє, відносним виснаженням мінеральних ресурсів, що використовувались у виробництві, згодом (неоліт) це призвело до першої сировинної кризи – нестачі якісної крем'яної сировини, одержуваної з природних відслонень. У ході подолання цієї кризи з'явилися перші шахти і штольні по розробці кременю. На Україні штольні вивчені в Подністров'ї. Нарешті до суттєвих і широких змін ландшафту мали призводити періодичні випален-

ня значних площ рослинності внаслідок загінного полювання з використанням вогню. Етнографічні приклади свідчать про те, що цей чинник може зумовити швидко і якісну зміну ландшафту. Вуглисті прошарки, не пов'язані з культурним шаром, що залишилися внаслідок вигорання великих ділянок рослинного покриву, зафіксовані для мустьєрського часу в Подністров'ї. Все це в сукупності створювало значні навантаження на біосферу і призвело в кінцевому підсумку до кризи палеолітичного мисливського господарства.

В цілому треба відмітити, що фауністичні рештки на палеолітичних поселеннях відображають не стільки склад фауни, що оточувала палеолітичну людину, скільки напрям її господарської діяльності. Фауна на поселеннях часто представлена обмеженою кількістю видів, з переважанням одного: в Амвросіївці – бізон, Журавці – бабак, Добраничівці – мамонт, Молочному Камені – ведмідь. На добуванні цих видів спеціалізувався стародавній колектив. Склад фауни, що оточувала мисливців пізнього палеоліту, був багатим, про це свідчить Новгород-Сіверський комплекс фауни. Багатство фауни, з одного боку, відкривало можливості для прогресу в екстенсивному розвитку господарства, а другого – спеціалізоване мисливство сприяло більш повній експлуатації оточуючої території, використанню стародавньою людиною різних екологічних ніш.

В цих умовах відбувалось формування різних варіантів господарсько-культурного типу мисливців і збирачів пізнього палеоліту.

Щодо часу формування господарсько-культурного типу існують різні точки зору. Серед них така, що господарсько-культурні типи почали формуватися лише в кінці палеоліту – в мезоліті.

До кінця пізнього палеоліту (14-10 тис. років тому) ці варіанти виділені досить обґрунтовано, як зона лучних кочуючих мисливців на північного оленя, яка характерна для Західної Європи, але як периферію її можна розглядати Дністровські й Прибалтійські райони Східної Європи, зону мисливців на мамонтів з довгочасними поселеннями в центральних областях російської рівнини, зону степових бродячих мисливців на бізонів в перегляціальних степах Причорномор'я (Степанов 1973).

Визначилась тенденція подревнювати час формування цих варіантів до першої половини пізнього палеоліту, розглядаючи їх в розвитку (Гладких 1977). Привертає увагу той факт, що характер відмін між окремими регіонами розвитку пізньопалеолітичної культури протягом пізнього палеоліту змінюється. Якщо сталі відміни в орієнтації господарської діяльності між північною прильодовиковою і південною степовою зонами простежуються з самого початку пізнього палеоліту, то в межах

північної зони в першу половину пізнього палеоліту ці відміни між Прикарпатською і Середньодніпровською областями не наявні. Як і в Подніпров'ї мисливство на мамонта спочатку відіграло важливу роль для мешканців Прикарпатської області. Стійка орієнтація мисливців на північного оленя тут склалася тільки з другої половини пізнього палеоліту, хоча розбіжності матеріальної культури простежуються з самого початку пізнього палеоліту. Тому можна припустити, що різниця в матеріальній культурі населення Прикарпаття і Подніпров'я в першу половину пізнього палеоліту (при умові незначних відмін в господарській діяльності) пояснюється тим, що в цих регіонах склалися самостійні історико-етнографічні області. У другу половину пізнього палеоліту в Прикарпатській історико-етнографічній області формується новий варіант господарсько-культурного типу

мисливців-збирачів, в той же час в Подніпров'ї продовжується розвиток початкового варіанту. Зберігаючи свою самостійність, як історико-етнографічна область, Прикарпаття входить тепер в зону поширення мисливства на північного оленя, відокремлюючись таким чином в самостійний варіант господарсько-культурного типу.

Характер взаємодії господарсько-культурного типу та історико-етнографічної спільності визначає конкретні риси матеріальної культури палеолітичного суспільства.

Наведені фактичні матеріали вказують на гнучкість адаптивної діяльності *Homo sapiens neanderthalensis* та *Homo sapiens* в різних природно-кліматичних та фізико-географічних умовах Центральної та Східної Європи, що, зрештою, забезпечило в історичній перспективі широке розселення людства по всій території земної кулі.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. 1974. Биологическая адаптация человеческих популяций к природным условиям в эпоху палеолита. *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене*. Материалы Всесоюзного Симпозиума, организованного Институтом географии АН СССР и Комиссией по изучению четвертичного периода АН СССР в марте 1973 г. Часть первая. Москва: Институт географии АН СССР, с. 29-33.
- Березанська, С.С., Гладилін, В.М., Гладких, М.І. та ін. 1997. *Давня історія України. Том 1. Первісне суспільство*. Київ: Наукова думка.
- Библикова, В.И., Белан, Н.Г. 1979. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы. *Бюллетень Московского общества испытателей природы*. Отделение биологии 84 (3), с. 3-14.
- Гладких, М.И. 1977. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита. *Палеоэкология древнего человека*. Москва: Наука, с. 112-116.
- Гладких, М.И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы*. Ленинград: Наука, с. 137-143.
- Гладких, М.І. 1971. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї. *Український історичний журнал* 10, с. 99-102.
- Гладких, М.І. 1991. *Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України)*. Київ: НМК ВО.
- Городцов, В.А. 1923. *Археология. Том 1. Каменный период*. Москва.
- Ефименко, П.П. 1934. *Дородовое общество*. ИГАИМК 79.
- Левин, Н.Г., Чебоксаров, Н.Н. 1955. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области. *Советская этнография* 4, с. 3-17.
- Степанов, В.П. 1973. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР. *Всесоюзный симпозиум «Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене (палеолит и неолит)»*. Тез. доклд. Москва, с. 34-36.
- Boaz, N.T., Ninkovich, D., Rossignol-Strick, M., 1982. Paleoclimatic setting for *Homo sapiens neanderthalensis*. *Naturwissenschaften* 69, pp. 29–33. doi:10.1007/BF00441096
- Bosinski, G. 1992. Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. *Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 1. Koblenz.
- Bosinski, G., Street, M. & Baales, M. (Eds). 1995. *The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland*. In: *Quaternary Field Trips in Central Europe* 15, Vol. 2. 14th INQUA-congress. Berlin, Munich: Dfr Friedrich Pfeil, pp. 829– 999.
- Butzer, K. 1971. *Environment and archaeology (2-d edition)*. Chicago: Aldine.
- Butzer, K.W. 1977. Environment, culture and human evolution. *American Scientist* 65, pp. 572-584.
- Carbonell, E., Sala Ramos, R., Rodríguez, X.P., Mosquera, M., Ollé, A., Vergès, J.M., Martínez-Navarro, B., Bermúdez de Castro, J.M. 2010. Early hominid dispersals: A technological hypothesis for "out of Africa". *Quaternary International* 223–224, pp. 36-44. doi:10.1016/j.quaint.2010.02.015
- Clark, G.A. 1989. Alternative models of Pleistocen biocultural evolution: a response to Foley. *Antiquity*, 63(238), pp. 153-162.
- Dennell, R.W. 1983. *European economic prehistory. A new approach*. London: Academic Press.
- Gabor, M. 1979. Tape of industry and ecology. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31, pp. 239-248.
- Gamble, C. 1986. *The paleolithic settlement of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gaudzinski-Windheuser, S., Roebroeks, W. 2011. On Neanderthal Subsistence in Last Interglacial Forested Environments in Northern Europe. In: Conard N.J., Richter, J. (eds) *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series*. Springer, Dordrecht. doi:[10.1007/978-94-007-0415-2_7](https://doi.org/10.1007/978-94-007-0415-2_7)
- Graves, P. 1991. New models and metaphors for the Neanderthal debate // *Current Anthropology* 32(5), pp. 513-541.
- Groucutt, H.S., Petraglia, M.D., Bailey, G., Scerri, E. M.L., Parton, A., Clark-Balzan, L., Jennings, R.P., Lewis, L., Blinkhorn, J., Drake, N.A., Breeze, P.S., Inglis, R.H., Devès, M.H., Meredith-Williams, M., Boivin, N., Thomas, M.G., Scally, A. 2015. Rethinking the dispersal of *Homo sapiens* out of Africa. *Evolutionary Anthropology* 24, 149–164. doi:[10.1002/evan.21455](https://doi.org/10.1002/evan.21455)
- Groves, C. 2013. Hominin migrations before *Homo sapiens*: Out of Africa — how many times? *The Encyclopedia of Global Human Migration*. doi:[10.1002/9781444351071.wbeghm803](https://doi.org/10.1002/9781444351071.wbeghm803)
- Klima, B. 1962. Die archäologische Erforschung der Höhle "Svédúv stul" in Mähren. Die Erforschung der Höhle Svédúv stul 1953—1955. *Antropos* 13. Brno, pp. 7-96.
- Shackleton, N.J., Sánchez-Goñi, M.F., Paillet, D., Lancelot, Y. 2003. Marine isotope substage 5e and the Eemian interglacial. *Global and Planetary Change* 36, pp. 151-155. doi:[10.1016/S0921-8181\(02\)00181-9](https://doi.org/10.1016/S0921-8181(02)00181-9)
- Siman, K. 1996. Paleolithic in North-East Hungary. *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologicky ustav AV CR, pp. 39-48.
- Svoboda, J., Czudek, T., Havlíček, P., Ložek, V., Macoun, J., Přichystal, A., Svobodová, H., Vlček, E., 1994. *Paleolit Moravy a Slezska*. Dolnověstonické studie: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Valoch, K. 1968. Evolution of the Paleolithic in Central and Eastern Europe. *Current Anthropology* 9, pp. 351-390.
- Valoch, K. 1984. Le taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie. *L'Antropologie* 88 (2), pp. 193-208.
- Vertes, L. 1964. *Tata eine mittelpaläolithische travertin-siedlung in Ungarn*. Akadémiai Kiadó: Verlag der ungarischen akademie der wissenschaften. Budapest.
- White, L.A. 1959. *The evolution of culture*. New York: McGraw-Hill.

REFERENCES

- Alekseev, V.P. 1974. Biologicheskaya adaptatsiya chelovecheskih populyatsiy k prirodnyim usloviyam v epohu paleolita. *Pervobyitnyiy chelovek, ego materialnaya kultura i prirodnaya sreda v pleystotsene i golotsene*. Materialy Vsesoyuznogo Simpoziuma, organizovanogo Institutom geografii AN SSSR i Komissiyey po izucheniyu chetvertichnogo perioda AN SSSR v marte 1973 g. Chast pervaya. Moskva: Institut geografii AN SSSR, s. 29-33. (In Russian)
- Berezans'ka, S.S., Hladylin, V.M., Hladkykh, M.I. ta in. 1997. *Davnia istoriia Ukrainy. Tom 1. Pervisne suspil'stvo*. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Bibikova, V.I., Belan, N.G. 1979. Lokalnyie varianty i gruppirovki pozdnepaleoliticheskogo teriokompleksa Yugo-Vostochnoy Evropyi. *Byulleten Moskovskogo obschestva ispyitateley prirody*. Otdelenie biologii 84 (3), s. 3-14. (In Russian)
- Gladkih, M.I. 1977. K voprosu o razgranichenii hozyaystvenno-kulturnyih tipov i istoriko-etnograficheskikh obschnostey pozdnego paleolita. *Paleoekologiya drevnego cheloveka*. Moskva: Nauka, s. 112-116. (In Russian)
- Gladkih, M.I. 1977. Nekotoryie kriterii opredeleniya kulturnoy prinadlezhnosti pozdnepaleoliticheskikh pamyatnikov. *Problemy paleolita Vostochnoy i Tsentralnoy Evropyi*. LenIngrad: Nauka, s. 137-143. (In Russian)
- Hladkykh, M.I. 1971. Rizni proiavy pizn'opaleolitychnoi kul'tury v Seredn'omu Podniprovv'i. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 10, s. 99-102. (In Ukrainian)
- Hladkykh, M.I. 1991. *Istorychna interpretatsiia pizn'oho paleolitu (za materialamy terytorii Ukrainy)*. Kyiv: NMK VO. (In Ukrainian)
- Gorodtsov, V.A. 1923. *Arheologiya. Tom 1. Kamennyiy period*. Moskva.
- Efimenko, P.P. 1934. *Dorodovoe obschestvo*. IGAIMK 79. (In Russian)
- Levin, N.G., Cheboksarov, N.N. 1955. Hozyaystvenno-kulturnyie typy i istoriko-etnograficheskie oblasti. *Sovetskaya etnografiya* 4, s. 3-17. (In Russian)
- Stepanov, V.P. 1973. Prirodnaya sreda i zonalnost pervobyitnogo hozyaystva v epohu verhnego paleolita na territorii SSSR. *Vsesoyuznyiy simpozium «Pervobyitnyiy chelovek, ego materialnaya kultura i prirodnaya sreda v pleystotsene i golotsene (paleolit i neolit)»*. Tez.dokld. Moskva, s. 34-36. (In Russian)
- Boaz, N.T., Ninkovich, D., Rossignol-Strick, M., 1982. Paleoclimatic setting for *Homo sapiens neanderthalensis*. *Naturwissenschaften* 69, pp. 29–33. doi:[10.1007/BF00441096](https://doi.org/10.1007/BF00441096)
- Bosinski, G. 1992. Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. *Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 1. Koblenz.
- Bosinski, G., Street, M. & Baales, M. (Eds). 1995. *The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland*. In: *Quaternary Field Trips in Central Europe* 15, Vol. 2. 14th INQUA-congress. Berlin, Munich: Dfr Friedrich Pfeil, pp. 829– 999.
- Butzer, K. 1971. *Environment and archaeology (2-d edition)*. Chicago: Aldine.
- Butzer, K.W. 1977. Environment, culture and human evolution. *American Scientist* 65, pp. 572-584.
- Carbonell, E., Sala Ramos, R., Rodríguez, X.P., Mosquera, M., Ollé, A., Vergès, J.M., Martínez-Navarro, B., Bermúdez de Castro, J.M. 2010. Early hominid dispersals: A technological hypothesis for "out of Africa". *Quaternary International* 223–224, pp. 36-44. doi:[10.1016/j.quaint.2010.02.015](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.02.015)
- Clark, G.A. 1989. Alternative models of Pleistocen biocultural evolution: a response to Foley. *Antiquity*, 63(238), pp. 153-162.

- Dennell, R.W. 1983. *European economic prehistory. A new approach*. London: Academic Press.
- Gabory, M. 1979. Tape of industry and ecology. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31, pp. 239-248.
- Gamble, C. 1986. *The paleolithic settlement of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gaudzinski-Windheuser, S., Roebroeks, W. 2011. On Neanderthal Subsistence in Last Interglacial Forested Environments in Northern Europe. In: Conard N.J., Richter, J. (eds) *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series*. Springer, Dordrecht. doi:[10.1007/978-94-007-0415-2_7](https://doi.org/10.1007/978-94-007-0415-2_7)
- Graves, P. 1991. New models and metaphors for the Neanderthal debate // *Current Anthropology* 32(5), pp. 513-541.
- Groucutt, H.S., Petraglia, M.D., Bailey, G., Scerri, E. M.L., Parton, A., Clark-Balzan, L., Jennings, R.P., Lewis, L., Blinkhorn, J., Drake, N.A., Breeze, P.S., Inglis, R.H., Devès, M.H., Meredith-Williams, M., Boivin, N., Thomas, M.G., Scally, A. 2015. Rethinking the dispersal of Homo sapiens out of Africa. *Evolutionary Anthropology* 24, 149–164. doi:[10.1002/evan.21455](https://doi.org/10.1002/evan.21455)
- Groves, C. 2013. Hominin migrations before Homo sapiens: Out of Africa — how many times? *The Encyclopedia of Global Human Migration*. doi:[10.1002/9781444351071.wbeghm803](https://doi.org/10.1002/9781444351071.wbeghm803)
- Klima, B. 1962. Die archäologische Erforschung der Höhle "Svéduv stul" in Mähren. Die Erforschung der Höhle Svéduv stul 1953—1955. *Antropos* 13. Brno, pp. 7-96.
- Shackleton, N.J., Sánchez-Goñi, M.F., Pailler, D., Lancelot, Y. 2003. Marine isotope substage 5e and the Eemian interglacial. *Global and Planetary Change* 36, pp. 151-155. doi:[10.1016/S0921-8181\(02\)00181-9](https://doi.org/10.1016/S0921-8181(02)00181-9)
- Siman, K. 1996. Paleolithic in North-East Hungary. *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologicky ustav AV CR, pp. 39-48.
- Svoboda, J., Czudek, T., Havlíček, P., Ložek, V., Macoun, J., Přichystal, A., Svobodová, H., Vlček, E., 1994. *Paleolit Moravy a Slezska*. Dolnověstonické studie: Archeologický ústav AV ČR, Brno.
- Valoch, K. 1968. Evolution of the Paleolithic in Central and Eastern Europe. *Current Anthropology* 9, pp. 351-390.
- Valoch, K. 1984. Le taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie. *L'Antropologie* 88 (2), pp. 193-208.
- Vertes, L. 1964. *Tata eine mittelpaläolithische travertin-siedlung in Ungarn*. Akadémiai Kiadó: Verlag der ungarischen akademie der wissenschaften. Budapest.
- White, L.A. 1959. *The evolution of culture*. New York: McGraw-Hill.

Gladkikh Mykhaylo I.¹, Ryzhov Serhii M.²

¹ DSc in History, Profesor Department of Archaeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv
address: Volodymyrska St, 64, Kyiv 01601, Ukraine
e-mail: arch@univ.kiev.ua

² PhD, Associate professor, Department of Archaeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv
address: Volodymyrska St, 64, Kyiv 01601, Ukraine
ORCID: [0000-0002-3229-1020](https://orcid.org/0000-0002-3229-1020)
e-mail: seryzh@knu.ua

ENVIRONMENTAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF PRIMITIVE SOCIETY IN THE PREHISTORY

The paper considers the problem of interaction between nature and primitive society in early prehistory in terms of an adaptive model. In Ukrainian historical science there was not enough attention to studying the problems of cultural adaptation to the environment.

The authors offer the model of development of the behavior of hunters-gathered on the example of neighboring geographic regions, which were under pressure from various natural and climatic conditions: Central Europe during the last interglacial and territory of modern Ukraine during the last glacial.

During the last interglacial of the Pleistocene in the Palaeolithic sites of Central Europe the characteristic features of cultural adaptation of Homo Sapiens are traced. First of all, they are found in the choice of place of residence, in the specialization of animal hunting, in the use of raw materials and in separate manifestations of material and spiritual culture.

On the Upper Palaeolithic sites of the territory of Ukraine during the last glacial the composition of faunal remains reflects not so much the environment as the direction of its economic activity. The richness of the fauna, on the one hand, opened opportunities for progress in the extensive development of the economy, and on the other – specialized hunting contributed to a fuller exploitation of the surrounding area, the use of ancient ecological niches.

The nature of the interaction of economic and cultural type and historical and ethnographic community determines the specific features of the material culture of Paleolithic society.

The following actual materials are indicated on the flexibility of hominins in various natural and geographical conditions of Central and Eastern Europe, which eventually provided in the historical prospect of the widespread settlement of humanity throughout the world.

Keywords: cultural adaptation, primitive society, environmental, hunter-gatherers, glacial, interglacial.

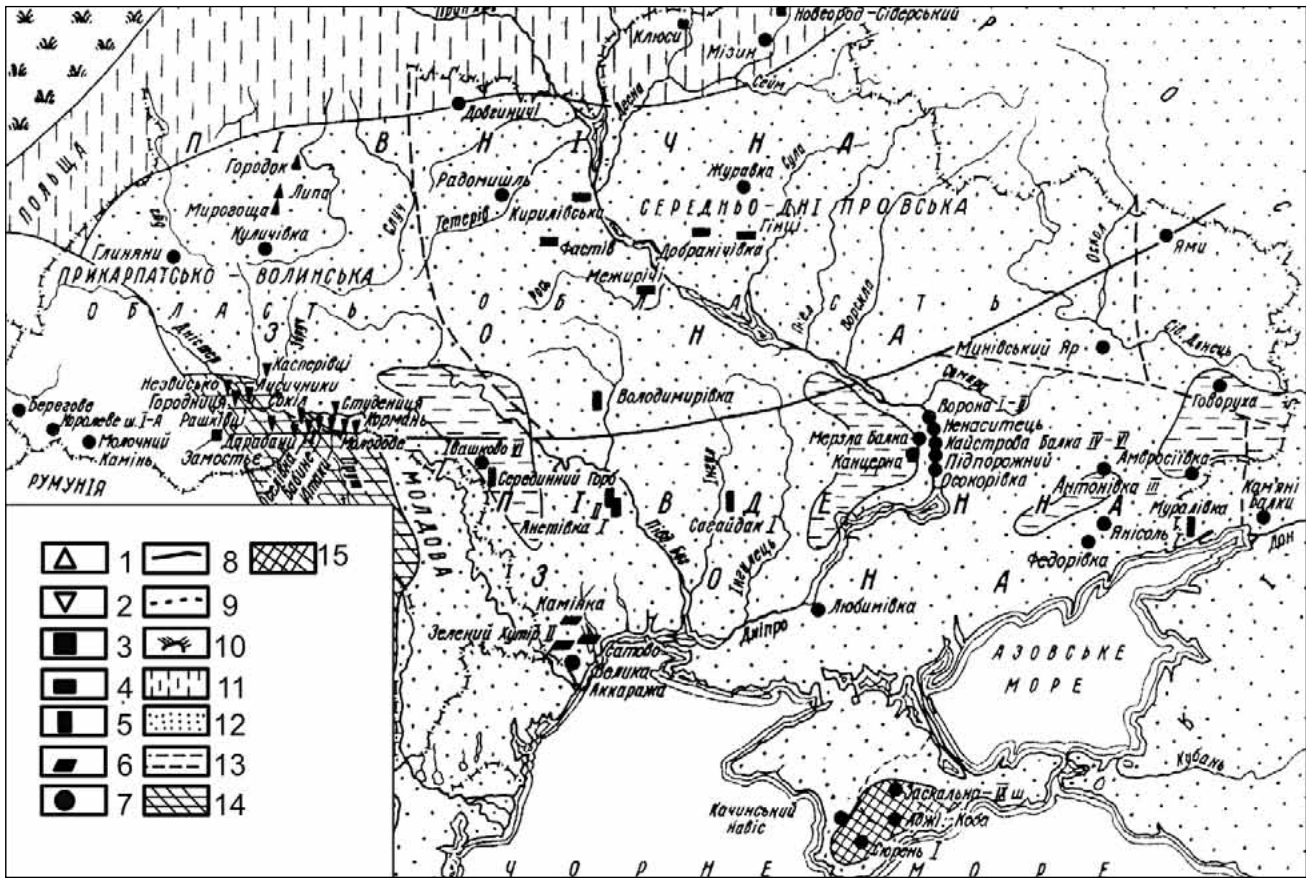

Рис. 1. Археологічні культури верхнього палеоліту на території України: 1 – липська; 2 – молдовська; 3 – пушкарівська; 4 – межирицька; 5 – анетівська; 6 – бринзенська; 7 – окремі стоянки верхнього палеоліту; 8 – кордони господарсько-культурних зон; 9 – кордони господарсько-культурних областей; 10 – прильодовикова тундрова зона; 11 – прильодовикова тундролісостепова зона; 12 – екстрагляціальна лісостепова зона; 13 – лісові ділянки підвищеного та розчленованого рельєфу; 14 – лісові ділянки Прикарпаття; 15 – гірський ліс.

Fig. 1. Archaeological cultures of the Upper Palaeolithic on the territory of Ukraine: 1 – Lyps'ka; 2 – Molodov'ska; 3 – Pushkariv'ska; 4 – Mezhyrich'ska; 5 – Anetiv'ska; 6 – Brynzen'ska; 7 – separate sites of the Upper Palaeolithic; 8 – borders of economic and cultural zones; 9 – borders of economic and cultural areas; 10 – glacial tundra zone; 11 – glacial tundra-forest-steppe zone; 12 – extraglacial forest-steppe zone; 13 – forest area of elevated and dissected relief; 14 – forest areas of Prykarpattia; 15 – mountain forest.